Studia Regionalne i Lokalne
Nr 4(34)/2008
ISSN 1509-4995

*Marika Pirveli**

Tbilisi – etapy urbanistycznego rozwoju miasta

Niniejszy artykuł ukazuje ewolucję układu urbanistycznego Tbilisi – obecnej stolicy Gruzji (ang. *Georgia*; gruz. *Saqartwelo*) – na przestrzeni dziejów. Struktura tekstu zachowuje chronologiczny układ wydarzeń od powstawania miasta. Omówiono także jego urbanistyczną specyfikę, wynikającą z lokalizacji Tbilisi w kotlinie rzeki Mtkwari (znanej w Polsce pod nazwą Kura). Na zakończenie dokonano ogólnego przeglądu podstaw prawnych rozwoju miasta z początku XXI w. Determinują one bowiem praktyczne możliwości wykorzystania urbanistycznego dziedzictwa stołecznego miasta[1].

Tekst oparty jest na dokumentach rewitalizacji urbanistycznej Tbilisi, jakie opracowano na początku 2000 r. w ramach projektu współfinansowanego przez Radę Europy i Gruzińską Fundację Ochrony Dziedzictwa Kulturowego. Wyniki badań opublikowano w 2001 r. w gruzińsko-francusko- i angielskojęzycznych materiałach specjalistycznych (Tumaniszwili 2001)[2]. Kolejne źródła to materiały empiryczne gromadzone w Tbilisi w okresie 2003–2006 (w ramach realizowanego tam międzynarodowego projektu AIA[3]) oraz uzyskane metodą kwerendy w gruzińskich i zagranicznych bibliotekach w latach 1998–2008[4].

1. Położenie i pierwsze wzmianki

Tbilisi – stolica Gruzji – jest ważnym ośrodkiem politycznym, administracyjnym, kulturalno-oświatowym oraz centrum religijnym. Historyczne dzieje miejsca wiążą się z ciekawym dziedzictwem urbanistycznym, które stanowi przykład spontanicznej, choć jednak spójnej przestrzennej kompozycji flory, fauny i układów urbanistycznych, kształtowanych przez ponad dwadzieścia wieków.

Tbilisi leży we wschodniej Gruzji, w dolinie rzeki Mtkwari (400–500 m n.p.m., ryc. 1). Od wschodu granicę miasta stanowi góra Machata (655 m n.p.m.), od południa – górski łańcuch Sololaki, od zachodu – wzniesienie zwane Świętą Górą (750 m n.p.m.). Miasto znajduje się w centrum Kaukazu i ma dogodne położenie komunikacyjne. Przez Tbilisi przechodzi prawie każda linia komunikacyjna, łą-

* Katedra Geografii Społecznej i Organizacji Przestrzeni, Uniwersytet Szczeciński.

[1] Zakończenie niniejszego tekstu (w nieco bardziej rozszerzonej wersji) jest przemyślane jako wstęp kolejnego artykułu o projektach realizowanych w Tbilisi od 2000 r. Trzeci natomiast tekst z tego cyklu przedstawia szczegółowo tylko jeden z projektów rewitalizacyjnych.

[2] Wersje obcojęzyczne, w pełni sfinansowane przez Radę Europy, wydano w Strasburgu. Miały one służyć jako wyjściowy dokument w tak zwanych debatach lizbońskich.

[3] http://www.srgg.org.pl/

[4] Zgromadzona przez autorkę dokumentacja częściowo pokrywa się z materiałami wykorzystanymi w opracowaniu D. Tumaniszwilego (2001). Zostały one także użyte w: Pirveli 2002; Pirveli 2007, s. 97–110.

cząca różne części zarówno Gruzji, jak i całego Kaukazu oraz Kaukaz z terenami położonymi na północ. W większości są to szlaki wytyczone jeszcze za czasów hellenistycznych i bizantyjskich, które przyczyniły się do powstania i rozwoju zarówno Tbilisi, jak i każdej innej miejskiej osady na terenie Gruzji, z wyjątkiem miasta Cchinwali (Pirveli 2002, s. 50–85).

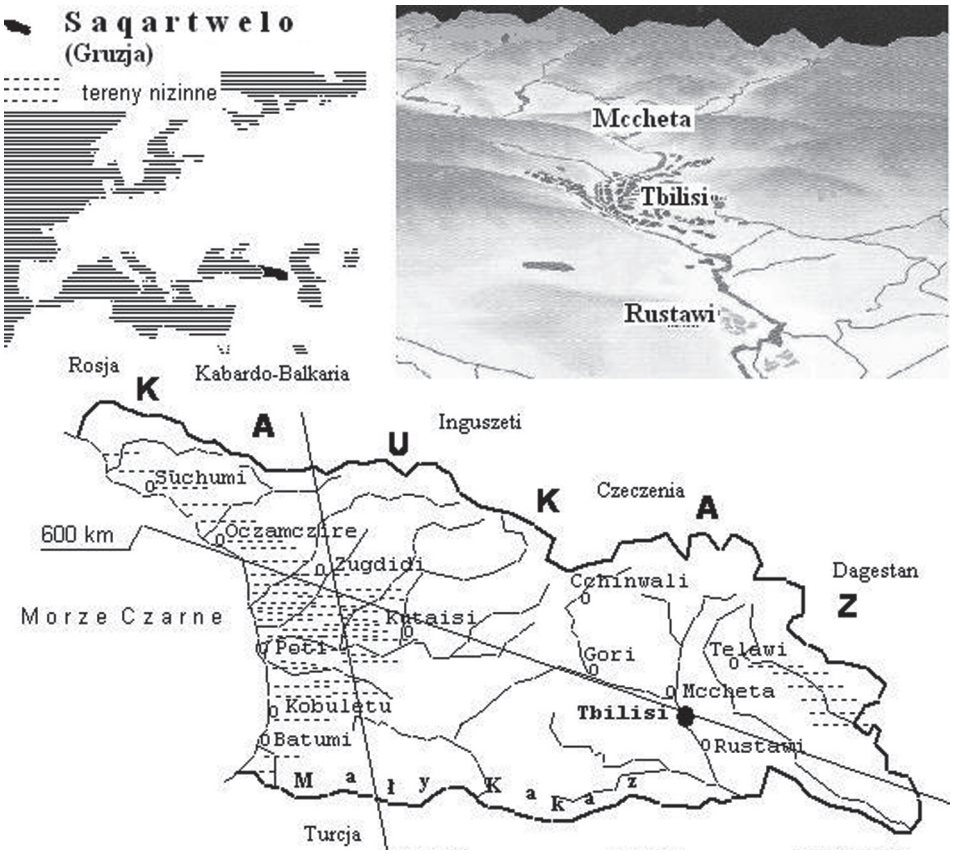

Ryc. 1. Położenie Tbilisi na tle Gruzji i topografia kotliny tbiliskiej
Źródło: Pirveli 2000, s. 5–30.

Najstarsze osadnictwo na terenie Tbilisi skupiło się wokół wód termalnych. Nazwa miasta też wiąże się z ciepłymi (*tbili*) źródłami. Wyniki badań archeologicznych świadczą o zasiedlaniu dzisiejszych terenów miasta już 5–6 tysięcy lat temu. W III–II w. p.n.e. była tu gęsto zaludniona osada, której mieszkańcy prowadzili wymianę i handel z Baktrią, Partią, Rzymem i Bosforem (ryc. 2).

Do przekształcenia początkowo skromnej gminy w miasto doprowadziło kilka czynników. Historycy w pierwszej kolejności wymieniają położenie Tbilisi w centrum bogatego rolniczego regionu na szlaku łączącym ówczesny świat Wschodu (Indie) z zachodnim (Hellada). Równie ważnym czynnikiem miastotwórczym była strategiczna lokalizacja twierdzy Kala (obecnie: stare Tbilisi) na drodze do

ówczesnej stolicy Mcchety. Rozwój Tbilisi (podobnie jak Mcchety) następował dzięki łączeniu gmin w jeden funkcjonalnie spójny organizm, tak jak w procesie narodzin greckiego archaicznego *polis* (Pirveli 2002, s. 37–39, 50–61).

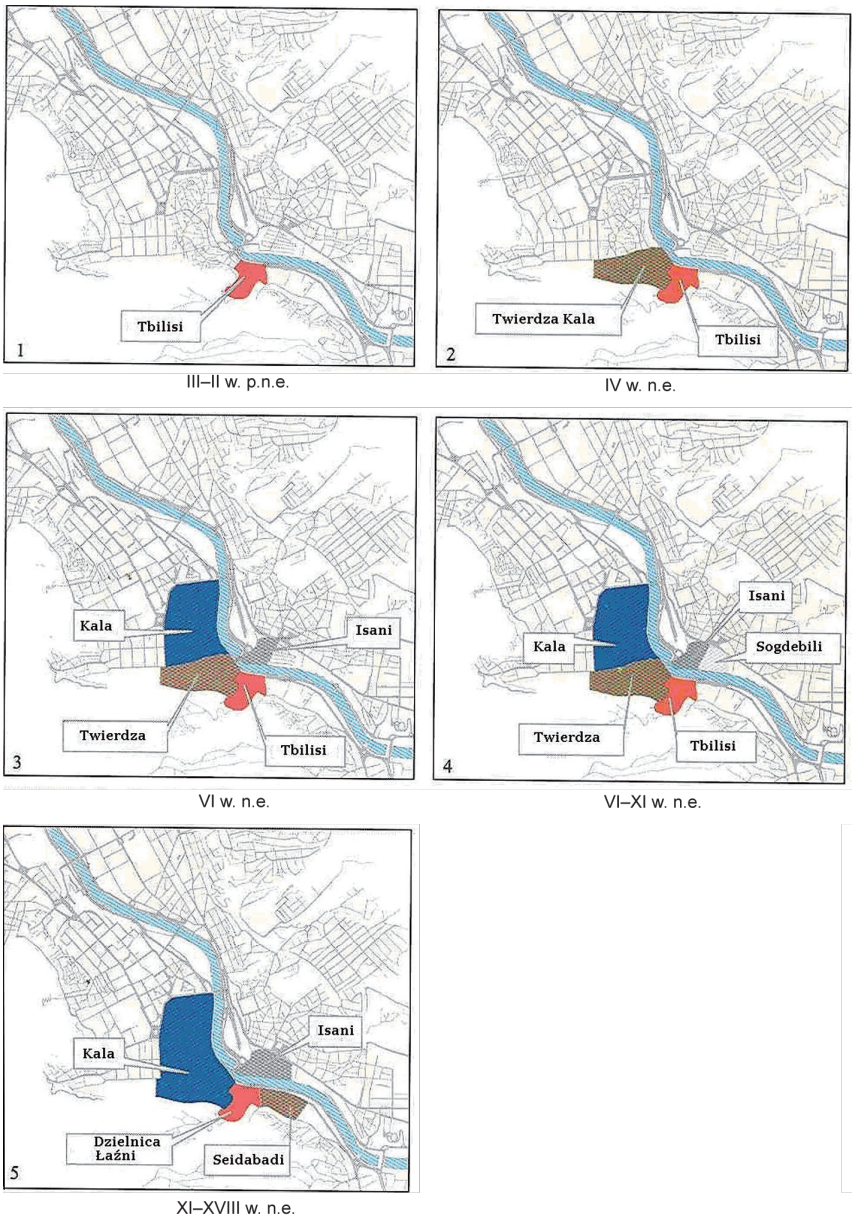

Ryc. 2. Urbanistyczny rozwój Tbilisi od zarania dziejów do XIX w.
Źródło: Tumaniszwili 2001, s. 65.

2. Pierwsze urbanistyczne ukształtowanie Tbilisi jako miasta stołecznego (IV–VII w.)

W gruzińskim piśmiennictwie pierwsze informacje o Tbilisi jako o mieście pochodzą z IV w. n.e. We wczesnym średniowieczu miało ono status miasta-twierdzy i składało się z dwóch części: dzielnicy, w której skupiło się najstarsze osadnictwo, oraz właściwego Tbilisi z twierdzą Kala. Twierdza Kala (obecnie: Narikala) do dziś góruje nad miastem i stanowi charakterystyczny element krajobrazu (ryc. 2).

Przemiany gospodarcze i społeczne oraz rozwój feudalizmu sprzyjały procesom, dzięki którym twierdza rozrosła się do miasta rzemieślniczo-handlowego. Powoli następuje również przenoszenie królewskiej siedziby z Mcchety do Tbilisi. Pomysłodawcą przeniesienia stolicy był król Wachtang Gorgasali. Pomysł ojca ostatecznie realizuje w VI w. król Daci. Z tym faktem wiąże się pojawienie nowej części miasta, mianowicie na lewym brzegu powstaje osiedle opisane na rycinie 2 jako Kala, a na prawym brzegu rzeki, po drugiej stronie właściwego Tbilisi i Narikala, buduje się Sogdebili (obecnie: Isani). Jednocześnie osadnictwo wychodzi poza mury dawnej twierdzy Kala i miasto rozszerza się w kierunku dzisiejszej ulicy Barataszwili. W tym okresie kształtują się dwie kompozycyjno-urbanistyczne osie Tbilisi – pierwsza na linii Metechi (cerkiew Matki Bożej Metechijskiej w Sogdebili) – twierdza Kala, a druga wzdłuż rzeki, która w następnym okresie stanie się główną osią rozwoju miasta (ryc. 2).

Od zarania dziejów (łącznie ze współczesnym okresem) koncentrację centrów społecznych w mieście oraz jego rozwój urbanistyczno-planistyczny kształtowały czynniki topograficzne: koryto rzeki Mtkwari oraz liczne wzniesienia (ryc. 1). Po ogłoszeniu chrześcijaństwa jako państwowej religii Gruzji (337 r.) zaczęto budować w mieście obiekty sakralne. Wśród nich najstarsze to bazylika Anczisxati (VI w.) i katedra Sioni (VII w.). Centra administracyjne oraz obiekty handlowe gromadziły się wokół dzisiejszej katedry Sioni i wzdłuż obecnej ulicy Szawteli. W ich pobliżu, w najwęższym miejscu rzeki Mtkwari, w VII w. już istniał most łączący starsze fragmenty miasta (właściwe Tbilisi i Kala) z nową częścią Isani (dawniej Sogdebili, obecnie Awlabari). W ówczesnej nowej części znajdował się Sagodebeli, co w dosłownym tłumaczeniu oznacza „miejsce płaczu" – tak bowiem nazywano podmiejski cmentarz, który później stał się częścią dzisiejszej dzielnicy Awlabari.

Tbilisi przez trzy stulecia (VIII–X w.) pozostawało w rękach Arabów, którzy przekształcili miasto w główną północną forpocztę i centrum emiratu arabskiego na Kaukazie. W dokumentach z tego okresu Tbilisi opisane jest jako „wielka stolica" i „miasto o zachwycających murach obronnych"; wspomniano również łaźnie wykorzystujące lokalne zasoby termalnych wód siarczanych i młyny na rzece Mtkwari. Kala w tym okresie stanowi najważniejszy fragment miasta wraz z cytadelą, górującą nad okolicą, skąd widać całą panoramę Tbilisi z licznymi wieżami i wieżyczkami. W pobliżu cytadeli znajdował się pałac emira. Domy mieszkalne rozmieszczone były na tarasowych zboczach i nad rzeką. Dzielnice

mieszkaniowe na prawym brzegu rzeki zajmowały tereny nizinne. Na lewym skalistym brzegu, tam gdzie obecnie jest cerkiew Metechi, mieścił się wspomniany wyżej cmentarz oraz lochy.

Średniowieczne (według przyjętej w krajach Wschodu, w tym w Gruzji, periodyzacji średniowiecze obejmuje wieki od IV do XVIII) Tbilisi miało prawdopodobnie układ urbanistyczny podobny do innych feudalnych miast, znanych z czasów bizantyjskich (o którym nowożytna Europa już nie pamiętała): charakteryzowały je wąskie, kręte i nieregularne uliczki. Rozłożone na dwóch brzegach rzeki, było ku niej zwrócone, co wynikało z ukształtowania i rzeźby terenu.

Spod panowania Arabów Tbilisi wyzwolił król Dawid IV Budowniczy w 1122 r. Od tej pory miasto stało się politycznym i kulturalnym centrum Zjednoczonego Państwa Gruzińskiego. Miasto stołeczne przestaje być północną forpocztą Arabów i zaczyna się rozwijać i rozrastać w bardzo szybkim tempie (ryc. 2). Jest to okres kulturalnego, gospodarczego i politycznego rozkwitu zarówno Tbilisi, jak i całej Gruzji, zwany w literaturze „renesansem" lub „złotym wiekiem".

3. Rozwój miasta w XII–XVIII w.

Badania archeologiczne dowodzą, że w XII–XIII w. nastąpił znaczny wzrost terytorialny miasta. Archeolodzy odkryli ceramiczne symbole cechów rzemieślników na terenie Ortaczala, dzielnicy ówczesnego miasta (na prawym brzegu rzeki), natomiast w Didube (na lewym brzegu) – potwierdzili istnienie miejskiej peryferyjnej zabudowy. W ciągu dwóch wieków (XII–XIII w.) Tbilisi stało się jednym z największych miast Bliskiego Wschodu z liczbą mieszkańców ponad 100 tys. osób, z bardzo dobrym (na tamte czasy) uzbrojeniem terenów i równie rozwiniętą infrastrukturą. O dobrej infrastrukturze komunalnej świadczy fakt, iż całe miasto było zaopatrzone w wodę. Istnienie skomplikowanego i wielopoziomowego systemu wodno-kanalizacyjno-ściekowego z tego okresu potwierdziły w 1937 r. badania archeologiczne.

Tbilisi było również ważnym ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym oraz tranzytowym w regionie, dzięki czemu do królewskiego skarbca wpływały duże dochody z pobieranego w mieście cła. Pałac króla znajdował się w części Isani (na prawym brzegu rzeki), która wówczas była w całości otoczona murem. W tym okresie istniał już potężny most, łączący prawobrzeżną i lewobrzeżną część miasta. Wokół mostu rozlokowane były liczne targi i bazary, a od handlujących tam zagranicznych kupców pobierano cło; płacono je również przy bramach miejskich. W mieście funkcjonowało 65 łaźni korzystających z lokalnych źródeł termalnych. Główna tętniąca życiem arteria rozwijała się w kierunku ówczesnej podmiejskiej wioski Digomi (obecnie dzielnica Tbilisi pod taką samą nazwą), ponieważ z tej strony dochodziła do stolicy najbardziej uczęszczana droga. Właśnie w tym kierunku o wiele później, bo w XIX w., Tbilisi zacznie się rozrastać.

W XII w. zarysowują się dwie dominanty urbanistyczne sylwetki miasta: Kala i Metechi. Dzielnice mieszkaniowe rozbudowują się nie tylko na lewym, lecz także na prawym, skalistym brzegu rzeki. Wzdłuż rzeki powstają najważniejsze

budowle sakralne i tym samym Mtkwari staje się architektoniczno-kompozycyjną osią miasta. Jest także osią funkcjonalną i geograficzną. Położone w kotlinie miasto rozrasta się wzdłuż linii wyznaczonej przez rzekę, a w głąb lądu rozbudowują się peryferia, znacznie oddalone od centrum. (We współczesnym mieście największe problemy z komunikacją – w tym również społeczno-kulturową – rodzą się właśnie na powstałej wówczas linii centrum–peryferie; coraz bardziej oddalające się od historycznie ukształtowanego centrum peryferie z jednej strony tracą kontakt z właściwym miastem, z drugiej zaś – pozostają w jego granicach administracyjnych. Pozornie wygląda to jak proces ruralizacji miasta. W rzeczywistości zaś problem ten jest związany z niedowładem zarządzania, brakiem sprawnej miejskiej komunikacji oraz odległością społeczną i kulturową).

Od lat trzydziestych XIII w. sytuacja miasta zmienia się radykalnie. Tbilisi do XVIII w. stanowiło główny cel licznych zewnętrznych najazdów, wielokrotnie było niszczone i palone. Wkrótce po upadku Bizancjum przestaje istnieć Zjednoczone Państwo Gruzińskie. Powstają podzielone wojną małe państewka – księstwa (porównywalne do polskich województw). Tbilisi staje się królewską stolicą Kartli (jedna z ośmiu średniowiecznych prowincji Gruzji). Brak stabilizacji politycznej spowodował przesunięcie szlaków handlowych w kierunku południowym, przez co zaczęły one omijać Tbilisi. Miasto straciło swoje dawne znaczenie, w rezultacie handel i rzemiosło mocno ucierpiały. Zmniejszyła się nie tylko liczba instytucji w mieście, lecz także jego powierzchnia i liczba mieszkańców. W wyniku licznych pożarów zniknęły otaczające miasto lasy oraz zniszczone zostało dziedzictwo piśmiennicze.

Zachowało się niewiele wizerunków miasta z okresu późnego średniowiecza (te, które przetrwały liczne pożary). Najstarszy to szkic z 1673 r. autorstwa francuskiego podróżnika Jeana Chardina (zob. Pirveli 2002, s. 134, il. 73). Zgodnie z jego opisem (Poliewktow, Natadze 1930, s. 16) „Tbilisi jest jednym z najpiękniejszych i najgęściej zaludnionych miast Wschodu. Jest otoczone mocnym murem, a za murami widać dużo wież kościelnych. Rozległość przestrzeni publicznej i liczne instytucje budzą podziw, a bazary [w znaczeniu miejsca handlu bliższym słowu „rynek" aniżeli bazarowi w dzisiejszym rozumieniu – M.P.] zajmują znaczne powierzchnie. Jest też karawanseraj (hotel dla zagranicznych gości, kupców i ich bydła pociągowego) i gorące siarczane łaźnie". Chardin wielokrotnie wraca do relacji o pałacu króla Wachtanga Wspaniałego, podkreślając, iż z królewskich komnat widać rzekę i ogrody miejskie. Kolejny dokument to obraz Tbilisi z 1701 r. autorstwa francuskiego botanika Josepha Pitton de Tourneforta (ryc. 3). Wedle jego relacji na początku XVIII w. mieszkało tu 20 tys. osób. Ta liczba znacząco odstaje od liczby mieszkańców w XII–XIII w. Jednakże w świetle zniszczeń wojennych i tak wydaje się za wysoka; np. w wyniku najazdów mongolskich pozbawione mieszkańców dzielnice Tbilisi zamieniły się w ogrody (np. ogrody Ortaczala).

Ryc. 3. Tbilisi z 1701 r. (z lewej strony) według francuskiego botanika Josepha Pitton de Tourneforta. Z prawej strony – panorama współczesnego miasta, ukazująca niektóre obiekty z rysunku francuskiego botanika

Źródło: Tumaniszwili 2001, s. 69; archiwum własne.

Na planie Tbilisi z 1735 r. cytadela, podobnie jak dawniej, nadal dominuje w sylwetce osiemnastowiecznego miasta (Pirveli 2002, s. 134, il. 74). Autorem planu jest znany gruziński geograf i historyk, książę Wachuszti Bagrationi (Poliewktow, Natadze 1930, s. 14–25). Na planie wyraźny jest zarys tak zwanej Górnej i Dolnej Twierdzy; przy tej pierwszej zaczyna się mur obronny, który ciągnie się w dół, równolegle z biegiem rzeki, i obejmuje Dolną Twierdzę. Naprzeciw Dolnej Twierdzy, na drugim brzegu rzeki, stoi do dziś ufortyfikowana cerkiew Metechi. Starożytne dominanty urbanistyczne – Metechi i Kala – zachowały zatem swój charakter urbanistyczno-kompozycyjny w sylwetce miasta. Niemniej jednak zmieniło się znaczenie i obszar obiektu zwanego Kala. Początkowo określenie to odnosi się do górującej się nad miastem samotnie stojącej twierdzy, w następnym okresie nazwa obejmuje dzielnicę położoną u stóp wzgórza wraz z twierdzą. W czasach późnego feudalizmu zaś Kala staje się nazwą wyłącznie miejskiej dzielnicy, a twierdza nazywa się (do dziś) – Narikala (w tłumaczeniu z perskiego: *narin* – mała, *kala* – twierdza). Pod koniec XVIII w. Narikala była tylko architektoniczną dominantą Tbilisi, a Kala zyskała nowe funkcje; tu bowiem przy głównym placu mieściła się rezydencja królów Kartli oraz kilka znaczących instytucji gospodarczych. Naprzeciw królewskiej rezydencji był bazar oraz liczne sklepy.

W czasie najazdu szacha Iranu (Aghi Mohammada Chan Kadżara) w 1795 r. Tbilisi zostało doszczętnie spalone (zniszczeniu uległa też cała dokumentacja historyczna miasta i spuścizna dziejopisarska Gruzji, ocalało wyłącznie kilka dokumentów, które zostały przedstawione wyżej). Odbudowa wykorzystała poprzedni układ urbanistyczny, co wyjaśnia fakt, że we współczesnym mieście z kilkuwiekowego dziedzictwa przetrwała tylko siatka ulic oraz fragment murów obronnych i kilka budowli sakralnych (wzniesionych z kamienia lub z cegły).

4. Rozwój Tbilisi w XIX w.

Rok 1801 to data aneksji Gruzji i przyłączenia Kaukazu do Rosji jako południowej guberni caratu. Od tego czasu rozpoczyna się nowy etap w historii państwa oraz zmienia się kierunek rozwoju miasta. W 1849 r. Tbilisi zostaje centralnym administracyjnym ośrodkiem całego Kaukazu, bądź jeśli ktoś woli nazwę używaną przez carską Rosję – Zakaukazia (Gachechiladze 1998); nieco wcześniej (1846 r.) namiestnik cara Rosji na Kaukazie lokuje w Tbilisi swoją rezydencję (obecnie: Pałac Młodzieży).

Dla Tbilisi XIX w. jest okresem nawiązywania nowych i aktywizacji dawnych kontaktów gospodarczych oraz szlaków komunikacyjnych. W latach trzydziestych XIX w. umacnia się też tbiliska burżuazja. Następuje zagęszczenie ośrodków i obiektów komunikacyjnych oraz handlowo-rzemieślniczych, a także kulturalnych. Pojawienie się linii kolejowej Tbilisi–Poti (w 1872 r.) oraz Tbilisi–Baku i Tbilisi–Batumi (w 1883 r.) przyczynia się do ożywienia społecznego, gospodarczego i kulturalnego kolonialnej stolicy całego Kaukazu. W budownictwie mieszkaniowym pojawia się nieznany dotąd miasta element – wielorodzinne i wielokondygnacyjne domy mieszkalne (kamienice), zwane przez mieszkańców europejskimi. Przeważnie są one budowane w stylu eklektycznym z elementami secesyjnymi.

Przełom XVIII–XIX w. jest też okresem terytorialnego wzrostu miasta dzięki likwidacji linii murów i bram miejskich. Proces wzrostu najpierw zauważalny był w nowych częściach miasta, na miejscu dawnych ogrodów Sololaki oraz tam, gdzie obecnie wytyczona jest aleja Rustawelego. Miasto powoli rozszerzało swoje granice na lewym brzegu, wchłaniając podmiejskie wioski Czugureti i Kukia (ryc. 4.1), a później – Were i Didube oraz Nawtlugi (ryc. 4.4). W północno-zachodniej części Kukia (okolice dzisiejszej alei Dawida Budowniczego) w 1819 r. powstała niemiecka kolonia zwana Aleksanderdorf. Chociaż od początku była ona ściśle związana z miastem, jednak w jego obręb została włączona dopiero w latach sześćdziesiątych XIX w. (ryc. 4.2). W późniejszym okresie została przemianowana na osiedle Michaiła (ryc. 4.3).

Centrum miasta przesunęło się i ulokowało w obrębie alei Rustawelego – wcześniejszych peryferii. Dawna dolina rzeki Dariali stanowiła kiedyś jedyną arterię komunikacyjną Rosji z południem (druga arteria „północ–południe" powstała o wiele później, gdy przeprowadzono drogę kolejową wzdłuż wybrzeża czarnomorskiego – abchaskiego). Wokół placu imienia Grafa Paskiewicza-Eriwańskiego (obecnie: plac Wolności), wzdłuż alei Gołowina (obecnie: Rustawelego) oraz na pobliskich małych uliczkach powstawały najważniejsze instytucje i domy mieszkalne[5]. W połowie XIX w. w dzielnicy tej przeważała etnicznie mieszana burżuazja i arystokracja.

[5] Znaczna część opisywanego fragmentu miasta została zburzona w połowie lat osiemdziesiątych XX w., gdy budowano plac defilad zdobiony monumentalnymi łukami zwanymi przez mieszkańców Tbilisi „betonowymi uszami" lub „uszami Andropowa" oraz stworzono przejście podziemne, co przyczyniło się do likwidacji teatru młodzieżowego, istniejącego tu od końca

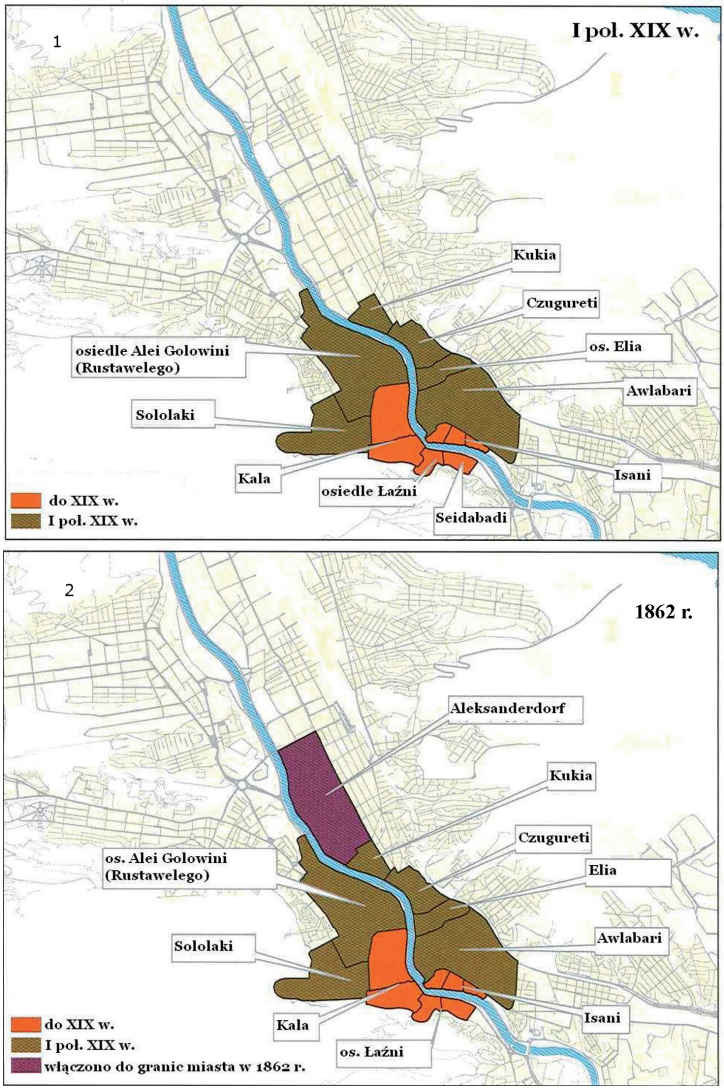

XIX w. Celem budowy placu było przystosowanie miejsca do wizyty ówczesnego pierwszego sekretarza KC KPZR – L. Breżniewa. Usuwanie wykonanych z żelbetonu potężnych konstrukcji rozpoczęto już w XXI w.; trwało ono kilka miesięcy. Obecnie zarówno plac, jak i obszerne przejście podziemne ze sklepami i małą gastronomią należą do fragmentów miasta stwarzających największe trudności przestrzenne, społeczne i komunikacyjne. Za jedyną zaletę owych rekonstrukcji można uznać odsłonięcie panoramy miasta z centrum w kierunku Morza Tbiliskiego.

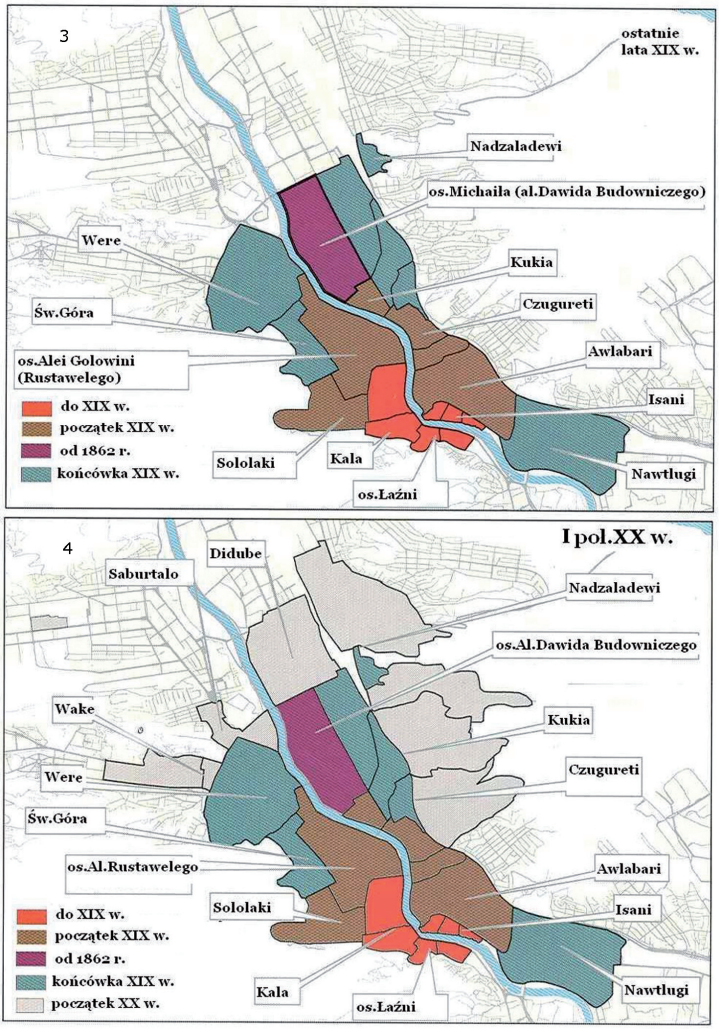

Ryc. 4. Urbanistyczny rozwój Tbilisi od XIX w. do końca pierwszej połowy XX w.
Źródło: Tumaniszwili 2001, s. 73–75.

Od 1840 r. miasto rozwija się w dwóch kierunkach: ku Świętej Górze (na prawym brzegu) i w kierunku obecnego dworca kolejowego (na lewym brzegu). Budowa kilku nowych mostów w roku 1853 przyspieszyła jednak rozwój lewobrzeżnego miasta. Centrum komunikacyjno-gospodarcze przeniosło się tam w latach siedemdziesiątych XIX w., gdy w tej części wybudowano dworzec kolejowy. Zaczyna się intensywna rozbudowa i przebudowa lewobrzeżnej osi (obecnie: aleja Dawida Budowniczego, dawniej: Akeksanderdorf). W 1884 r. zbudowano most Were, przebudowany w 1953 r. (po krwawej demonstracji podobnej do Praskiej Wiosny). Po założeniu w Tbilisi ważnych ośrodków przemysłu, głównie związanych z produkcją zwłaszcza taboru kolejowego, oraz regionalnych insty-

tucji kolejnictwa guberni Zakaukazia w 1888 r. przystąpiono do budowy osiedli mieszkaniowych dla zatrudnionej w tych instytucjach kadry inżynieryjno-administracyjnej i robotników. Pojawiła się nowa dzielnica Nadzaladewi (którą można przetłumaczyć: na siłę założone – ryc. 4.3). Do tego okresu cała północno-zachodnia część prawobrzeżnego miasta została zabudowana domami mieszkalnymi.

Tereny obecnej dzielnicy Wake przyłączono do miasta na początku XX w. Jej zagospodarowanie (w planach przewidywano układ miasta-ogrodu) postępowało bardzo powoli. Początki urządzania terenów dzisiejszej dzielnicy Saburtalo wiążą się natomiast z zagospodarowaniem linii wzdłuż Gruzińskiej Drogi Wojennej – głównego szlaku przechodzącego w poprzek Wielkiego Kaukazu (ryc. 4.4). Na terenach dwóch innych dzisiejszych dzielnic – Grmagele i Didube – w XIX w. były tylko łąki i tereny ogrodnicze.

Dziewiętnastowieczne fragmenty Tbilisi zasadniczo różnią się od wcześniejszych, powstawały bowiem na podstawie wcześniej założonego planu. W miarę regularna siatka ulic nadaje miastu nieznaną dotąd cechę. Chociaż dla poszczególnych dzielnic w latach 1802, 1809 i 1828 tworzone były plany przestrzennego zagospodarowania, jednak taki plan dla całego miasta nigdy nie powstał. Można zatem stwierdzić, że przez cały czas – poza wspomnianymi wyżej wyjątkami – Tbilisi rozwijało się spontanicznie. Warto jednak zauważyć, iż za sprawą rzeźby terenu oraz warunków przyrodniczych sprawia wrażenie miasta kompozycyjnie zamkniętego.

Na początku XX stulecia ostatecznie zagospodarowano Świętą Górę, królującą nad dziewiętnastowieczną dzielnicą Sololaki z regularną siatką ulic i kamienicami w stylu eklektycznym. Belgijska spółka akcyjna wybudowała kolejkę szynową na stoku góry, łącznie z trzema stacjami. W połowie trasy o długości 501 metrów na osiemdziesięciometrowym urwisku stoi kościół z panteonem. 27 marca 1905 r. nastąpiło uroczyste otwarcie nowej linii tramwajowej. Mniej więcej w tym samym czasie, na stoku innej góry, na terenie obecnej dzielnicy Wake, zagospodarowano Park Zwycięstwa (120 ha) – znany jako Park Wake.

5. Okres budowy socjalistycznej stolicy

W latach 1922–1936 Tbilisi było stolicą Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Zakaukazia, a od 1936 do 1989 r. – Gruzińskiej Republiki Radzieckiej. W okresie radzieckim zniesiono prywatną własność, nastąpiła pełna nacjonalizacja ziemi oraz obiektów przemysłowych i prawie wszystkich zasobów mieszkaniowych. Większość dużych mieszkań przekształcono w mieszkania komunalne (co do dziś stanowi dla służb konserwatorskich i komunalnych miasta wielki problem). Zasadnicza zmiana zaszła w samej gospodarce miejskiej oraz w technikach zarządzania przestrzenią miasta (dążono np. do umniejszenia roli historycznego dziedzictwa). Centralne znaczenie nadano zaspokojeniu potrzeb mieszkalnictwa, a mianowicie komunalizacji istniejących zasobów oraz budowaniu nowych wielorodzinnych dzielnic mieszkalnych w skali dotychczas niespotykanej; kolejnym

posunięciem było stawianie w Tbilisi zakładów przemysłowych, które miały zatrudniać wielotysięczną armię robotników. Ściągnęło to do miasta wielu nowych mieszkańców, dla których były budowane dzielnice mieszkaniowe. (Znamienne jest, że w okresie radzieckim powierzchnia Tbilisi wzrosła siedmiokrotnie, co dla położonego w kotlinie miasta miało i ma skutki zabójcze).

Miasto początkowo rozrastało się przeważnie w kierunku zachodnim – dzielnica Wake stała się w tym czasie jedną z ważniejszych jego części[6]. Równocześnie postępowała rekonstrukcja zlokalizowanego na Starym Mieście tzw. *szuabazari*. Wąska i kręta średniowieczna uliczka łącząca średniowieczne i dziewiętnastowieczne miasta przeistoczyła się we względnie szeroką ulicę (obecnie: ul. Leselidze) i jedną z głównych arterii komunikacyjnych.

Pierwszy plan zagospodarowania przestrzennego socjalistycznej stolicy pochodzi z 1934 r. Jego zadaniem było określenie celów zmierzających do przekształcenia Tbilisi w ośrodek monocentryczny, nowoczesny, centrum przemysłowe, administracyjne i kulturalne oraz stworzenie tu południowego węzła komunikacyjnego. Plan uwzględniał dwukrotny wzrost zaludnienia (725 tys. osób) i przewidywał zagospodarowanie zarówno nowych terenów, jak i rekonstrukcję starych części. Nowe Tbilisi miało zajmować 10 tys. ha (w 1933 r. powierzchnia miasta wynosiła 3700 ha). Zgodnie z założeniami poszerzono ulice oraz powstało kilka nowych ciągów komunikacyjnych, w tym arteria wzdłuż prawego brzegu rzeki Mtkwari. Tam, gdzie zaczyna się Gruzińska Droga Wojenna, zaprojektowano nowy plac (plac Bohaterów – jeden z największych komunikacyjno-urbanistycznych problemów dzisiejszego Tbilisi). Zbudowano most Czeluskińców, który nowo przecinaną ulicą połączył się z placem Bohaterów. W centrum miasta poszerzono stary plac (obecnie: plac Wolności). Wskutek poszerzenia dzisiejszej alei Rustawelego znikło kilka ulic – na przykład ulica Pałacowa. Dzięki rozrostowi miasta i przeprowadzeniu arterii komunikacyjnej nad brzegiem Mtkwari w latach 1950–1956 na rzece powstały cztery nowe mosty. Zwracano w tym czasie uwagę również na zazielenienie miasta – w 1938 r. na Świętej Górze stworzono park (obecnie: Plato Mtacminda bądź Funikulor).

Drugi plan zagospodarowania przestrzennego i rekonstrukcji Tbilisi obejmował okres 1951–1966. Podjęto wówczas działania mające na celu zagospodarowanie łąk i pół w kierunku obecnej dzielnicy Saburtalo i Digomi (północny zachód) oraz Nawtlugi i Lilo (południowy wschód). W ciągu tych kilku lat ukształtowała się wizja (łącznie z planem) budowy osiedli mieszkaniowych, takich jak: Didube, Warketili, Nawtlugi, Foniczala i Temqa. Każde osiedle było przewidziane na 50–100 tys. mieszkańców (przy zachowaniu wytycznych: 9 m^2 na osobę). W tym samym czasie trwają prace rekonstrukcyjne centrum na linii: plac Wolności (wówczas: plac Lenina) – aleja Rustawelego – plac Rustawelego. Ponadto przecięto skałę i wyrównano koryto rzeki Warazi, dzięki czemu powsta-

[6] Jest to fragment o założeniach miasta-ogrodu. Obecnie wielkim problemem jest wykupywanie od dawnych właścicieli terenów zielonych i budowanie w tej zagęszczonej części wieżowców. Najwyższy ma 50 pięter, co na tle parterowej i kilkukondygnacyjnej zabudowy oraz wąskich uliczek stanowi dysonans architektoniczno-urbanistyczny.

ły dwie nowe ulice: ulica łącząca dzielnicę Wake z dzielnicą Saburtalo i ulica Warazis-chewi. Wraz z gwałtownym rozwojem miasta we wszystkich kierunkach, który przekraczał wszelkie planowe założenia, pojawiły się problemy komunikacyjne, które rozwiązano częściowo w 1965 r. przez zbudowanie metra. Pojawił się też inny środek transportu – kolejka linowa.

Trzeci plan przestrzennego zagospodarowania i rekonstrukcji Tbilisi uwzględniał okres 1967–2000 (później przedłużono go do 2003 r.). Zgodnie z nim miasto rozrastało się w kierunku północno-zachodnim (Digomi, Awczala, Temqa, Gldani, Muchiani) i wschodnim (Warketili, Sajeirno). Pojawiły się oddalone od Mtkwari kolejne nowe dzielnice, takie jak Wazisubani i Plato Nucubidze, oraz położone wzdłuż górnego i dolnego biegu rzeki (Didi Digomi i Soganlugi).

Budowa wszystkich osiedli mieszkaniowych (poza nieznacznymi wyjątkami) w całym okresie objętym pierwszym, drugim i trzecim planem odbywała się zgodnie z zasadami tworzenia wielorodzinnego socjalistycznego budownictwa mieszkaniowego (typowe blokowiska). Zarówno prace planistyczne i budowlane, jak i zarządzanie miastem było zgodne z uniwersalną polityką prowadzoną w ZSRR i we wszystkich pozostałych państwach demokracji ludowej (por. Basista 2001). Wszelkie instytucje (w tym planistyczne, projektowe, komunalne czy badawcze) oraz podejmowane przez nie działania były finansowane z centralnego budżetu. W tej kwestii radykalne zmiany zaszły od początku lat dziewięćdziesiątych XX stulecia (wraz z odłączeniem się Gruzji od ZSRR).

6. Tbilisi z okresu poradzieckiego

Od początku 1990 r. zaczyna się zupełnie nowy etap w rozwoju Tbilisi, jakby dalszy ciąg historii przerwanej w XIII w. (wszystkie obecne symbole państwowe i stołeczne są wzorowane właśnie na symbolach z tego okresu). Są to czasy, z jednej strony, ujawnienia prawie fasadowego charakteru wszystkich podstaw prawnych z okresu ZSRR, w tym z zakresu planowania urbanistycznego i zarządzania miastem, z drugiej zaś strony – chaosu i braku odpowiednich narzędzi i podstaw prawnych również w sferze architektoniczno-urbanistycznego rozwoju Tbilisi (i wszystkich innych miast Gruzji). Brak podstaw legislacyjnych przyczynił się do wielu bezprawnych działań, które bynajmniej nie kierowały się ochroną dziedzictwa i spójnością urbanistycznej przestrzeni. W zaistniałej sytuacji w 1995 r. podjęto decyzję o tymczasowym przywróceniu tych wcześniejszych uregulowań prawnych z zakresu normatywów urbanistycznych, które nie były sprzeczne z nową konstytucją Gruzji. W ten sposób podstawy prawne odzyskały schematy i plany zagospodarowania regulujące granice dzielnic czy strefy historyczne.

Podstawy prawne (lub ich tworzenie) jednoznacznie utrudniają realizację zadań planistycznych i urbanistycznych oraz determinują chaotyczny charakter procesu zarządzania przestrzenią Tbilisi. W roku 2000 nieruchomość będąca własnością państwa oraz zarządzanie tym dobrem były podzielone między cztery urzędy państwowe. (1) W gestii Ministerstwa Zarządzania Dobrem Państwowym pozostawał przemysł, oświata, administracja, ochrona zdrowia oraz obiekty i infrastruk-

tura komunikacyjna i energetyczna. (2) Ministerstwo Urbanizacji i Budownictwa odpowiadało za zasoby mieszkaniowe i gospodarkę komunalną. (3) Państwowy Departament Zarządzania Gruntem rozszerzył swoją opiekę nad wszelkimi zasobami ziemi z podziałem na „ziemie rolnicze" i „ziemie nierolnicze". W gestii departamentu znajdowały się zatem również tereny zurbanizowane. (4) Państwowy Departament Leśnictwa obejmuje swoją opieką zasoby leśne. Patowy charakter sytuacji potęguje kilka innych faktów, a zwłaszcza to, że: (a) nie ustalono jeszcze formy własności samorządowej oraz (b) odbywa się prywatyzacja tej publicznej przestrzeni w mieście, która stanowi organiczną część codziennego funkcjonowania mieszkańców (jest to jedna z bolączek stolicy). Sukcesywnie jednak udaje się rozwiązywać liczne problemy w procesie planowania rozwoju oraz zarządzania przestrzenią miejską, np. w Ministerstwie Urbanizacji i Budownictwa wypracowano pewne prawidła, określające zasady gospodarowania i kształtowania przestrzeni w granicach Tbilisi. Na tej podstawie ministerialny departament architektury i rozwoju perspektywicznego opracował schemat ochrony miasta przed zbyt wysoką zabudową, zwłaszcza jego starej części. Powstały dokument ściśle określa maksymalną dopuszczalną wysokość zabudowy zarówno dla nowo budowanych wieżowców, jak i w przypadku dobudowywania pięter na starej zabudowie wielorodzinnej.

Liczne zmiany prawne są ukierunkowane na zastosowanie w tbiliskich regulacjach prawnych międzynarodowych standardów „jakości tkanki urbanistycznej". Z wielką pieczołowitością władze lokalne starają się uwzględniać normy wyznaczane w Europejskiej Konwencji ochrony dziedzictwa architektonicznego (Grenada – 1985 r.) oraz Europejskiej Konwencji ochrony dziedzictwa archeologicznego (La Valetta – 1992 r.). W 1999 r. historyczną część Tbilisi zgłoszono do rezerwowej listy światowego dziedzictwa UNESCO. Od tego czasu historyczne miasto jest chronione również prawem UNESCO.

W 1999 r. uchwalono nową ustawę o ochronie dziedzictwa kulturowego Gruzji, która zastąpiła ustawę z 1987 r. Odnosi się ona zarówno do dziedzictwa ruchomego, jak i nieruchomego, jednakże nie obejmuje zurbanizowanej przestrzeni miejskiej (będącej w gestii różnych ministerstw), lecz pojedyncze obiekty. Dla Tbilisi stanowi to duży problem, ustawa bowiem ustala stosunek do poszczególnych obiektów dziedzictwa kulturowego oraz w celu ich ochrony narzuca konieczność wyznaczania strefy ochronnej wokół poszczególnych obiektów. Ustawa podkreśla bezwzględny obowiązek respektowania ustalonych stref ochronnych podczas jakichkolwiek prac związanych z kształtowaniem przestrzeni miast.

Mimo wyjątkowo trudnej sytuacji wynikającej z braku doświadczenia w zarządzaniu i z nieodpowiedniego systemu legislacyjnego w Tbilisi realizowanych jest kilka projektów z zakresu rehabilitacji urbanistycznej oraz rewitalizacji najstarszego fragmentu miasta. Są to jednak tematy odrębne, w najbliższym czasie zostaną omówione w osobnych opracowaniach.

Literatura

Basista A., 2001, *Betonowe dziedzictwo – architektura w Polsce czasów komunizmu*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Gachechiladze R., 1998, *Georgia, the Middle East and Close Neighborhood: Geographical Implications for Foreign Policy*, maszynopis tekstu przedstawionego na Drugiej Polsko-Brytyjsko-Gruzińskiej Konferencji Międzynarodowej pt.: *Social, Political and Spatial Consequences of System Transformation in Poland and Georgia*, Łódź, 2–8 lipca.

Pirveli M., 2000, „Potencjalne walory turystyczne Gruzji", *Turyzm*, t. 10, z. 2, s. 5–30.

Pirveli M., 2002, *Miasto gruzińskie w świetle europejskiej i orientalnej koncepcji urbanistycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Dialog".

Pirveli M., 2007, „Wybrane determinanty współczesnych procesów wytwarzania i restrukturyzacji przestrzeni miasta stołecznego – przykład Tbilisi", w: M. Malikowski, S. Solecki (red.), *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos", s. 97–110.

Poliewktow M., Natadze G., 1930, *Stare Tbilisi*, Tbilisi: Saxhelgami.

Tumaniszwili D. (red.), 2001, *Wybrane aspekty urbanistycznej rehabilitacji Tbilisi*, Tbilisi: Triada.

Tbilisi – Phases of Urban Development

The subject of this article is historical urban development, localization-specific and cultural urban heritage of the Georgian capital city of Tbilisi. All the urban development periods, from the very beginning until today, are described in a chronological order. Also, the author discusses general legal principles of urban space development applicable in this country. In all the cases, the author seeks to clarify the legislation problems and to discuss some examples of urban management of the twenty-hundred-years-old urban space.

The text is based on the: (1) urban rehabilitation and revitalization documentation of Tbilisi, prepared in 2000 within an international project financed by the European Council and The Georgian Cultural Heritage Foundation, published in Strasburg in Georgian, French and English languages (Tumaniszwili 2001), (2) empirical documentation prepared in 2003–2006 within the international Project AIA and (3) historical documentation gathered in Georgian and foreign libraries in 1998–2008.